

Сергій МАГЕРА

здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Ключові слова: людина, суспільство, культура, відродження, напрями розвитку, європейська стратегія.

Досліджуються параметри та напрями розвитку української культури в період утвердження незалежної держави. Відповідно до геополітичного місцерозташування, історичної традиції та ментальності народу Україна обрала європейський вектор як стратегічний напрям розвитку культури. Автор досліджує ознаки «європейськості» культури та основні дії, які має здійснити Україна щодо реалізації обраного стратегічного курсу.

УДК 008:339.94:061.1ЄС(477)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

© Марепа С., 2019

важаючи на те, що географічно Україна розташована в Європейському регіоні, який тривалий час здійснював на неї соціокультурний вплив, цілком закономірним є вибір нинішньої стратегії розвитку української культури – європейської стратегії. Як стверджував свого часу Дмитро Чижевський, «приєднання України до традиції європейського культурного світу» розпочалося ще в старокіївську князівську добу християнізацією країни, і згодом означало «безпосередній за цим розвиток широкої обсягом та глибокої змістом і красної формою літератури», а також засвоєння «цінності чужої та вищої культури» [1, с. 203]. Від середини XIX ст. предметом обговорення у літературно-мистецькому середовищі постали питання: Європа як ідея, Європа та Україна, українськість та європейськість. При цьому перший поштовх до творення концепції Європи в середовищі української інтелігенції сучасники пов'язують з ім'ям П. Куліша. Подальше розгортання концепту європеїзму мало місце в культурологічних трактатах І. Нечуя-Левицького, у публіцистиці М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки, європейський напрям у своїй творчості обрала поети-«хатяни», М. Хвильовий у своїх памфлетах, неокласики у своїх лі-

тературних уподобаннях тощо. Отже, наприкінці XIX на початку XX ст. відбувалася послідовна цілеспрямована європеїзація української культури загалом, долучення її до тем і моделей загальноєвропейського і загалом світового літературного процесу. Поставивши на терези проблему культурної орієнтації – «Європа» чи «Просвіта», – учасники дискусії мислили Європу як: гасло, символ, коло ідей, «прогресивний чинник», «суму можливостей», «революційний метод», «основний культурний орієнтир», «дороговказ мистецьких прямувань», «символ міцної, поважної культурної традиції», «стимул для підвищення кваліфікації», «школа мистецької техніки», «певний тип культурного фактора в історичному процесі» [2, с. 63–65] тощо.

На жаль, відповідну традицію було переврано в радянські часи, а замість неї було актуалізовано історичну спорідненість українського народу, зокрема, лівобережної частини країни з Євразійським регіоном. Тривале перебування більшості української території у складі Російської імперії й СРСР та намагання Російської Федерації зберегти свій визначальний вплив на суспільно-політичне та економічне життя країни досі віддзеркалюється у соціокультурному житті суспільства. Щоправда, революційні події новітньої історії України, гібридна війна та військова агресія Росії «отверезили» голови більшості населення України: навіювана ідеологами колишнього СРСР настанова на євразійську спорідненість поступово відходить у небуття; одночасно стрімко підвищується рівень євроінтеграційної геополітичної свідомості українського суспільства. Однак усвідомлення концепції Європи в середовищі української інтелігенції, на жаль, не було повною мірою забезпечено, Європа зі своїми інститутами та демократичними цінностями, культурою і мораллю все ще залишається якщо й не чужою, то у всякому разі байдужою для досить помітної частки населення України. Ця частка живе ілюзійними цінностями колишнього СРСР, сумує за нібито втраченими можливостями, які, зрештою, виявляються азійськими. В умовах сьогодення європейський вектор розвитку української культури не можна відділити від європейського геополітичного

вибору України. Варто відзначити, що розуміння сутності «європейського вибору» досить широке. Воно базується на усвідомленні спільної європейської належності і сприйнятті Європи як єдиної історично соціальної, культурної, економічної, політичної й екологічної системи.

Формування європейського вектора української геополітики відбувалося поступово, починаючи ще з давніх-давен, із часів існування перших українських держав. За роки незалежного розвитку України він зазнав певної трансформації і нового змістовного наповнення. Від безоглядної орієнтації на Захід початку 90-х років країна перейшла до здійснення виваженого і обґрунтованого, але пріоритетного і дійсно стратегічного вектора української геополітики, що займає чільне місце серед геополітичних і соціально-культурних імперативів власного шляху розвитку сучасної незалежної України [3]. Головне, що європейський вибір приніс Україні новий проект ціннісної моделі – «європейські цінності». Серед таких, поряд із демократією, чільне місце посідають поняття громадянського суспільства і прав людини [4]. У світлі подій 2014 року говорять про те, що «європейський вибір» фактично набув якості нової національної ідеї. І відмова від максимально швидкої євроінтеграції спричинить глибоку кризу національної ідентичності в Україні [5, с. 132].

Важливим індикатором не лише європейського вибору, але й розвитку європейського вектора української культури є європейська ідентичність українців. Варто відзначити, що існує два доктринальні, можливо, навіть конкуруючі і взаємовиключні підходи до визначення європейської ідентичності: «союзний націоналізм» і «патріотичний конституціоналізм». Перший підхід, що виник, коли країни Європи тільки починали інтегруватися, виходить з того, що всі учасники процесів європейської інтеграції поєднані спільною історією, спільною територією, спільною культурою, що стає основою європейської ідентичності. На думку європейських істориків, союзний націоналізм експлуатував певне протиставлення країн старої Європи з їхньою спільною історією всім іншим країнам. Власне чинник протиставлення

в межах концепції союзного націоналізму сприяв початковій інтеграції європейських народів, бо був зрозумілим і усвідомленим багатьма європейцями. Однак фундатори ЄС, почавши перетворювати суто економічний союз у політичний, усвідомили необхідність пошуку інших, глобальніших критеріїв європейської ідентичності. Відтак у Європі виникло розуміння європейської ідентичності як спільності цінностей – це вірність основам демократії, схильність до правової держави і повага до відмінностей, тобто – толерантність. Звісно, найвищою соціальною цінністю в Європі є людина, а все державне й соціальне життя спрямовані на забезпечення максимальної зручності її існування та комфорту [6].

У Хартії Європейської ідентичності дана категорія також трактується різнобічно. Передусім, вона розглядається як спільність долі, залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку. Окрім того, вона виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у класичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й засновані на толерантності, гуманізмі і братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, впровадженні в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності. Й нарешті, європейська ідентичність постає як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким усі громадяни у всіх державах-членах мають ті самі права й обов'язки [7, с. 57].

Якщо тривалий час рівень європейської ідентичності українців не витримував конкуренції з євразійською спорідненістю, то останнім часом ситуація певною мірою змінилась. Українці «до» та «після» Майдану, зазначає І. Черленяк, якщо і не зовсім різні, то їхні духовні, культурні та політичні цінності вочевидь еволюціонували». Ще більше вони змінилися «після» початку гібридної війни РФ з Україною. Це стосується еволюції свідомості індивідів та громад в одному й тому ж регіоні в різні часові проміжки. Тим більше це стосується змін у порівнянні Захід-Центр-Південь-Схід. Однією з найважливіших цивілізаційних цінностей України стає європейське розуміння

громадянськості як належності до демократичної політичної нації, тобто те, що виступає основною метою суспільної консолідації у сучасному світі [5, с. 132–133].

Водночас українці мають розуміти, що вхід до європейської спільноти означає не лише прийняття та усвідомлення демократичних цінностей та свобод, європейського способу життя чи статусу. Це висока відповідальність за дотримання нових стандартів у різних галузях, за збереження національної ідентичності в межах інтеграційного розвитку, відповідальність за вироблення умов збереження власної культури в межах європейської мультикультурності.

Формування європейської ідентичності в жодному разі не означає відмову від національної ідентичності. Гасло Європи «Єдність в різноманітності» не означає повного поглинання української культури і самобутності, воно, зокрема, означає, що європейська ідентичність має враховувати насамперед національні інтереси країни. Отже, формування європейської ідентичності українців можливе лише за умов сильної національної ідентичності.

Окрім того, щоб здобути перепустку до європейського простору, Україна повинна враховувати різні підходи до визначення та конструювання європейської ідентичності. Зважаючи на позиції «союзного націоналізму», важливими складовими в процесі її формування європейської ідентичності є виявлення спільного минулого, зокрема, певних історичних подій або міфів про спільне християнське коріння, поступове впровадження європейських символічних елементів у життя українців, що стимулюватимуть спільну культурну ідентичність з європейцями, наприклад, таких як бордовий паспорт громадянина Європейського Союзу, який підтверджував право на вільне пересування по території держав-членів, право звертатися до Європарламенту та до європейського омбудсмена, прапор, гімн, валюта, свята, а також висвітлення переваг європейського способу життя або певних специфічних можливостей для членів Європейського Союзу [8].

При цьому ключова роль у процесі утвердження європейської ідентичності та зміцнення європейського вектора розвитку української культури, очевидно, нале-

жати́ме осві́ті, яка має формувати в молоді спільну соціальну пам'ять, відчуття європейської належності та громадянськості; розвивати почуття відповідальності за спільне майбутнє. Проблема поєднання «європейськості» і «полікультурності» вирішується шляхом вивчення своєї історії, культури в контексті європейської з акцентуванням уваги на взаємозалежності розвитку європейських культур. У зв'язку з цим найбільших змін зазнає зміст історії. Як погляд сучасного суспільства на власне майбутнє, історія переко­нує, що в минулому закладені важливі основи для спільного майбутнього. Багатогранність сучасної Європи трактується як «різноманітність на спільному фундаменті». Історична спадщина, цінна для кожної держави, вивчається крізь призму внеску в загальноєвропейську скарбницю. Політична історія акцентує увагу на формуванні демократичних політичних устроїв європейських країн. Так поєднується минуле, сучасне і майбутнє, національне та загальноєвропейське [9].

З урахуванням другого підходу до розуміння європейської ідентичності – патріотичного конституціоналізму – необхідно збудувати Європу в самій Україні. Мається на увазі необхідність провести численні реформи в Україні, спрямовані на перебудову її соціального, політичного, економічного та державного устрою. Метою всіх змін повинне бути створення в Україні системи життя, комфортної для людини. Кожна людина, індивід повинна бути найвищою соціальною цінністю – це є справжньою основою європейської ідентичності та європейської цивілізаційної моделі [10].

Не менш важливою складовою побудови Європи в Україні є європеїзація українського соціокультурного середовища та української національної ідентичності, оскільки саме ідентичність є сферою, у якій можуть з'явитися спільні з Європою ідеї, цінності та змісти. На відміну від зазначених процесів у країнах-членах ЄС в Україні європеїзація, якщо і відбувається, то як юридична, інституційна та економічна адаптація до євроінтеграції. Для подолання образу Європи як образу «іншого» мають бути задіяні глибші механізми, що приведуть до появи в Україні спільних з Європою ідей, цінностей і змістів. Очевидна необхідність

упровадження в Україні дієвішої практики легітимації зовнішньополітичного курсу, якою може стати політика європейської ідентичності, що передбачає «включення Європи до щоденного світу українського громадянина так само, як об'єднана Європа перетворилася на щоденну реальність громадян країн-членів ЄС» [10].

Окрім того, європейський вектор розвитку української культури представляє цінність не лише в контексті євроінтеграції. Навіть якщо наша країна обере свій власний, не залежний від зовнішніх сил шлях (що мало ймовірно в умовах глобалізації), вона волею-неволею не зможе відмовитися від цивілізаційного вибору. *Адже цивілізаційний вибір країни як суб'єкта світової історії – це не вибір місця у світі, а вибір способу життя і цінностей, парадигм і стратегій реалізації власного розвитку у світі, що може бути трактовано як реальна національна ідея.*

На підставі фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, в якому людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства, і не просто декларованою, а реальною. Як частина східноєвропейської культури і цивілізаційної спільноти, Україна неминує робити європейський вибір. Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, Україна здійснює євроатлантичний вибір. Сприймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, обирає західний світ, західну цивілізацію взагалі [11, с. 6–7].

Вибір на користь європейської культури та західної цивілізації з погляду розвитку демократії та процвітання нашої країни виглядає найбільш привабливим. Адаже в західній культурі, зазначає швейцарський культуролог Дені де Ружмон, витворено ідеал людської особистості, яка подвійно відповідальна перед своїм покликанням і своєю державою, яка водночас незалежна і зобов'язана, а не лише вільна чи лише заангажована. Ця людина вірна собі, коли вона погоджується на діалог і творчий динамізм. Вона зраджує себе, зраджує творчий геній Європи, коли поступається спокусі зліквідувати один із термінів конфлікту або ж на-

магається замкнутися у своїх особливостях, або ж коли хоче всім нав'язати їх [12, с. 50]. Тому толерантність, необхідність пошуку діалогу, зрозуміла в широкому значенні слова комунікація поступово стають домінантами цивілізаційного розвитку, де все більшу роль і значення в суспільному житті відіграє готовність вислухати іншого, зрозуміти резони та спосіб його аргументації [13, с. 127].

Отже, місія європростору культури, незалежно від зовнішньополітичних намірів країни, полягає у тому, щоб зберегти національні духовні вартості та стати бар'єром культурній гомогенізації. Цей простір має утверджувати національну ідентичність особи та її культурну самобутність [14, с. 27].

В умовах сьогодення, коли європейський вибір України стає безальтернативною стратегією її подальшого розвитку, кожен з євроінтеграційних кроків має максимально широко висвітлюватися українськими ЗМІ, що даватиме українським громадянам відчуття невідворотності євроінтеграції та водночас орієнтири для трансформації власної політичної та культурної поведінки [15, с. 183]. Більш того, в умовах, коли російська пропаганда ґрунтується на актуалізації радянських політичних міфів, українським електронним ЗМІ необхідно взагалі відмовитися від трансляції радянських і російських фільмів, а також розважальних програм російського виробництва. Натомість ефір має заповнюватися продукцією європейського виробництва, що сприятиме зміцненню європейських ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій української аудиторії. За рахунок таких кроків відбудеться долучення України до єдиного європейського наднаціонального інформаційно-комунікаційного простору (Single European Information Space), що передбачає, між іншим, участь у загальноєвропейських комунікаційно-інформаційних проектах [15]. Звичайно, доцільно також надати податкові преференції (а за необхідності й дотації) українським ЗМІ, кіно студіям і видавництвам [15, с. 184].

Дотримуючись цінностей демократичного ліберального суспільства, які зуміли мобілізувати український народ для повалення пропутінського політичного режиму в Україні, ми знайдемо підтримку наших

західних союзників в умовах інформаційної війни з «Руським миром». Ці цінності передбачають заміну методів інформаційного зомбування населення методами стимулювання його культурного розвитку, переконанням, просвітництвом, «відкриванням очей», представленням усього спектра думок і поглядів [15, с. 184], розвитку критичного мислення, що уможливають когнітивний опір російській пропаганді.

Не менш важливим кроком в умовах сьогодення стає здійснення європейської наднаціональної культурної політики та приєднання до європейського культурного простору (*European Cultural Area*). Культурна політика, що втратила роль ключового механізму формування ідентичності, повинна стати ним в Україні. Необхідно розробити заходи, які б забезпечили розвиток української культури в річці європейської. Очевидно, що на території України повинна реалізовуватися культурна політика Європейського Союзу в межах наднаціональних культурних програм. Остання передбачає, між іншим, приєднання до наднаціональної європейської системи бібліотек. Разом з проектом розвитку об'єднаної бібліотечної системи Україна повинна приєднатися до європейських проектів, серед яких провідним є створення Європейської цифрової бібліотеки «Europeana».

Культурологічний вимір підписання Україною угоди про Асоціацію з ЄС полягає в тому, що Україна стає повноцінним учасником загальноєвропейського культурного процесу. Досягнення позитивних результатів на цьому шляху, зазначають співробітники Інституту стратегічних досліджень України, що підготували аналітичну записку «Актуальні проблеми державної підтримки інновацій у культурній політиці», можливо за умови реформування культурної сфери. Зокрема, необхідно опанування новими формами управління культурним процесом, що вимагає суттєвих змін у функціонуванні центральних і місцевих органів влади. Їх робота має відповідати прийнятим у ЄС нормам проектування і реалізації культурної політики. Окрім того, перед Україною стоїть завдання адаптації до європейських соціокультурних практик, розвитку «культурних студій» та «креативної економіки» [16]

Європейський вектор розвитку української культури вже сьогодні приносить суттєві дивіденди самій культурі. Мається на увазі запровадження європейських стандартів управління державними музеями чи театрами, запозичення практик пам'яткоохоронної сфери, залучення коштів європейських бюджетів, що, окрім іншого, блокує можливості для збагачення корупціонерів від культури, насамперед у галузі охорони пам'яток [17]. На часі вступ України до Міжнародного центру з консервації і реставрації культурної спадщини, заснованого при ЮНЕСКО, що сприятиме також якісному збереженню історичного надбання [16].

Дуже важливо, що відтепер українські заклади культури мають можливість залучитися до реалізації загальноєвропейських програм розвитку. У цьому зв'язку заслуговує на особливу увагу програма ЄС «Культура і креативність» (2015–2018 рр.), у якій взяла участь Україна разом з іншими країнами східного партнерства. Вона спрямована на допомогу Україні ввійти в європейський простір, відкрити цьому простору найцікавіший зріз української національної культури, вибудувати систему ефективного взаємообміну культурними ініціативами [18]. У межах програми здобули розвиток такі теми, як управління проектами, культурне лідерство та адвокація, дослідження у сфері культури, просування культурного продукту, фандрайзинг, культурна журналістика і комунікації. Програма була сфокусована на чотирьох основних компонентах, що включають у себе практичні дослідження, тренінги, інформаційні кампанії та надання можливостей для міжнародного культурного співробітництва. Активності програми включали до себе майстер-класи, інтенсивні тренінги, освітні онлайн-платформи, навчальні тури і партнерські заходи, що дозволили формувати мережі зв'язків між громадськими і приватними культурними організаціями, представниками уряду і громадянським суспільством [19].

Варто цілком усвідомлювати, що подальший розвиток європейського вектора української культури сприятиме її постколонізації, європеїзації та глобалізації [20].

Постколоніалізація української культури означає розрив відносин залежності від

російської культури. Адже російська авторитарна імперська культура в принципі не вміє будувати культурні відносини з іншими культурами на засадах рівності та партнерства, тільки на засадах конкуренції (як-от з культурою США) чи підпорядкування іншого (як-от з культурою України). Сумним наслідком колонізації (підпорядкування) української культури є зменшення частки автохтонної культури та мови до незначного мінімуму, як це відбулось у сучасній Білорусі. Саме тому відповідний процес український науковець та публіцист Оксана Пахльовська, посилаючись на фантомний вислів західної преси, називає «білорусизацією» культури. Йдеться, зазначає авторка, «про нову форму русифікаційного пресингу, сказати б, у жанрі посткомуністичного водевілю з елементами макабри. Словом, біфштекс диктатури під соусом демократії» [21]. Ще у 2001 році вона застерігала, що «білорусизація» української культури є вигідною насамперед Росії, яка їй всіляко сприяє. На її думку, вона «надійно прив'яже Україну до неї, остаточно зробить Україну військово-політичною колонією сусідньої держави, бо російськомовна культура «капілярно» проникне в українську, розхитає її структуру та кінець кінцем її зламає» [21, с. 265].

Європеїзацію української культури О. Пахльовська вважає поверненням української культури до європейської, називаючи її єдиним можливим шляхом для України, якщо вона «мислиться у категоріях держави, нації, культури» [21]. Європеїзація української культури передбачає неминучу інтеграцію в європейську культуру. Європейська культура не менш потужна, ніж російська, і українській культурі доведеться вибудовувати складні багаторівневі конкурентні відносини з багатьма європейськими культурами, які здатні до рівноправності та партнерства [20]. Для європеїзації, зазначає С. Кліценко, розвиваючи роздуми О. Пахльовської, потрібно нейтралізувати прояви «білорусизації» та вирішити інші питання (наприклад, навчитися не підкреслювати свою унікальність та особливість, а навчитися знаходити однакові риси з іншими культурами, говорити зрозумілою для демократичного світу мовою, що не може мати ані провіденційного, ані місійного, ані

риторичного характеру) [22, с. 265–266]. Саме така мова, за переконанням О. Пахльовської, «стане джерелом об'єктивної інформації про Україну і засобом зближення України з іншими політичними і культурними реальностями... стане, нарешті, основним комунікативним механізмом автентичної зустрічі України з Європою і світом» [21].

І нарешті, глобалізація української культури передбачає той факт, що українська культура технологізується, інтернетизується, віртуалізується, тобто відбуваються не формальні зміни, а змістовні. Окрім того, українська культура має бути поширювана у світі, але для цього вона повинна почати виробляти всю лінійку культурної продукції, якої зазвичай у нас не було (кіно, театр, гуманітарна наука, філософія і т.д., які можна перекла-

дати на інші мови). Ми маємо колоніальну структуру культури, і лише постколоніальна (тобто повноцінна, вся лінійка продукції) може бути трансльована у світ [20].

Цілком погоджуємося з висловлюванням уже неодноразово згадуваної вище О. Пахльовської: «Україна буде українською державою тою мірою, якою вона сформується як держава європейська» [21]. Отже, європейський вектор розвитку української культури сьогодні є базовою основою модернізації культурної політики. Більш того, вроджена європейська природа, культурний синтез багатостолітньої європейської традиції, до глибини вистражданої й оплаченої чисельними жертвами, постають консолідуючою ідеєю українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Чижевський Д.** Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 279 с.
2. **Веретейченко І.** Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників // Мандрівцев: Наукові виклади. 2015. № 1. С. 63–66.
3. **Василенко С. Д.** Європейський вибір України: монографія. Одеса: „Видавнформ” ОНМА, 2003. 212 с.
4. **Рибкало В., Козаков В.** Колективна ідентичність українського суспільства та її вплив на реформування державного управління // Публічне управління. 2010. Вип. 34. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/1/14.pdf>
5. **Черленяк І. І., Кривенкова Р. Ю.** Державне управління та ідеологічні детермінанти суспільної консолідації // Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2014. Вип. 15. С. 125–136.
6. **Толкачов О.** Європейська ідентичність України. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1786690.html>.
7. **Тихомирова Є. Б.** Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції // Наукові записки. Політичні науки. 2005. № 45. С. 56–60.
8. **Жарська О. В.** Європейська ідентичність громадян як чинник формування зовнішньополітичного розвитку України // Політологічні записки. 2013. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_38
9. **Топалова С.** Українська школа і європейська ідентичність // Аналітичний центр «Обсерваторія демократії», для «Хвилі», 21.06.17. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrayinska-shkola-i-yevropeyska-identichnist.html>

REFERENCES

1. **Chizhevsky D.** History of Ukrainian Literature. From the beginning to the time of realism. Ternopil: Famina, 1994. 279 p. (in Ukrainian)
2. **Vereteychenko I.** Functioning of the concept of europeism in the literary criticisms of Ukrainian writers // Mandrivets: Scientific presentations. 2015. No. 1. P. 63–66. (in Ukrainian)
3. **Vasilenko S. D.** European choice of Ukraine: monograph. Odessa: "PublishingInform" ONMA, 2003/ 212 p. (in Ukrainian)
4. **Rybkalov V., Kozakov V.** The Collective Identity of Ukrainian Society and Its Influence on the Reform of Public Administration // Publichne upravlinnya. 2010. Issue 34. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/1/14.pdf> (in Ukrainian)
5. **Cherlenyak I.I., Kryvenkova R.Yu.** State administration and ideological determinants of social consolidation // Teoretychni ta prykladni pytannya derzhavotvorennya. 2014. Issue 15. P. 125–136. (in Ukrainian)
6. **Tolkachov O.** The European Identity of Ukraine. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1786690.html> (in Ukrainian)
7. **Tikhomirova E. B.** Formation of European Identity as a Factor of European Integration // Naukovi zapysky. Politychni nauky. 2005. No. 45. С. 56–60. (in Ukrainian)
8. **Zharska O. V.** European identity of citizens as a factor in the formation of Ukraine's foreign policy development // Politolohichni zapysky. 2013. Issue 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_38 (in Ukrainian)
9. **Topalova S.** Ukrainian School and European Identity // Analitichnyy tsentr «Observatoriya demokratyi», dlya «Khvili», 21.06.17. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrayinska-shkola-i-yevropeyska-identichnist.html> (in Ukrainian)

10. **Ладно Н. В.** Європеїзація – шлях України до Європейського Союзу. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/10/04.htm>

11. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

12. **Ружмон Д.** Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців. Львів, 1998. 277 с.

13. **Малімон В.** Вплив ціннісного досвіду молоді на вибір життєвих стратегій // Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи / за ред. В. Андрущенко; М-во освіти і науки України; Акад. пед. наук України; Ін-т вищої освіти АПН України. Київ, 2008. Вип. № 4. С. 127–128.

14. **Рижак Л.** Євроінтеграція вищої освіти України: аксіологічний вимір // Вісник Львів. ун-ту ім. І. Франка. Філософські науки. 2008. Вип. 11. С. 27–37.

15. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності // Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / Римаренко С. Ю., Шайгородський Ю. Ж., Бушанський В. В. та ін.; за ред. д. політ. н. С. Ю. Рымаренка. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 6–45, 174–184.

16. Актуальні проблеми державної підтримки інновацій у культурній політиці: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2014. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1651/>

17. **Вітренко А.** Європейська інтеграція: на культурному фронті // Українська правда. 2015. 3 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/04/3/7032566/>

18. **Вергеліс О.** Євросоюз подав креативний сигнал українській культурі // Дзеркало тижня. 2015. 10 липня. URL: <https://dt.ua/CULTURE/yevrosoyuz-podav-kreativniy-signal-ukrayinskiy-kulturi-.html>

19. Ключові матеріали Програми Європейського Союзу – Східного Партнерства «Культура і креативність» (2015–2018 рр.) / Міністерство культури України. 25.01.2018. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245329023&cat_id=245328989

20. **Дацюк С.** Стратегія української культури // Українська правда. 2015. 22 квітня. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/55376dc98177c/>

21. **Пахльовська О.** Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Незалежний культурологічний часопис «І». 2001. № 22. С. 4–20. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/pakhlyovska.htm>

22. **Кліценко С.** Концепція розвитку української культури О. Пахльовської як прояв боротьби між європейською та євразійською ідентичностями в Україні // Наукові записки. Серія «Культурологія». 2010. Вип. 5. С. 264–266.

10. **Lado N.V.** Europetization – Ukraine's Way to the European Union. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/10/04.htm> (in Ukrainian)

11. Ukraine's Civilizational Choice: A Paradigm of Reflection and a Strategy for Action: National Report / Ed. Col.: S. I. Pyrozhkov, A. M. Mayboroda, J. Zh. Shajgorodsky and others; Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. Kyiv: NAN Ukrayiny, 2016. 284 p. (in Ukrainian)

12. **Ruzhmon D.** Europe in the game. Chance of Europe. Open Letter to Europeans. Lviv, 1998. 277 p. (in Ukrainian)

13. **Malimon V.** Impact of Valuable Youth Experience on the Choice of Life Strategies // Bezperervna osvita v Ukraini: realiyi ta perspektyvy / za red. V. Andrushchenka; M-vo osvity i nauky Ukrayiny; Akad. ped. nauk Ukrayiny; In-t vyshchoyi osvity APN Ukrayiny. Kyiv, 2008. Issue no. 4. P. 127–128. (in Ukrainian)

14. **Ryzhak L.** Eurointegration of higher education in Ukraine: axiological dimension // Visnyk L'viv. un-tu im. I. Franka. Filosofs'ki nauky. 2008. Issue 11. P. 27–37. (in Ukrainian)

15. Technologies of social consolidation in the conditions of a new political reality // Politychni tekhnolohiyi rehulyuvannya mizhnetichnoyi ta mizhkonfesyinoyi vzyemmodiyi u novitnikh ukrayins'kykh realiyakh: analitychna dopovid' / Rymarenko S. YU., Shayhorodskyy YU. ZH., Bushans'kyy V. V. ta in.; za red. d. polit. n. S. YU. Rymarenka. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2014. Pp. 6–45, 174–184. (in Ukrainian)

16. Actual Problems of State Support to Innovations in Cultural Policy: Analytical Note / Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen'. Kyiv, 2014. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1651/> (in Ukrainian)

17. **Vitrenko A.** European integration: on the cultural front // Ukrayins'ka pravda. April 3, 2015. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/04/3/7032566/> (in Ukrainian)

18. **Vergelis O.** The European Union provided a creative signal to Ukrainian culture // Dzerkalo Tyzhnya. July 10, 2015. URL: <https://dt.ua/CULTURE/yevrosoyuz-podav-kreativniy-signal-ukrayinskiy-kulturi-.html> (in Ukrainian)

19. Key elements of the European Union's Eastern Partnership Program "Culture and Creativity" (2015–2018) / Ministerstvo kul'tury Ukrayiny. 25.01.2018. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245329023&cat_id=245328989 (in Ukrainian)

20. **Datsyuk S.** Strategy of Ukrainian culture // Ukrayins'ka pravda. April 22, 2015. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/55376dc98177c/> (in Ukrainian)

21. **Pakh'ov's'ka O.** Ukraine and Europe in 2001: Decades of lost opportunities // Nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys "I". 2001. No. 22. P. 4–20. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/pakhlyovska.htm> (in Ukrainian)

22. **Clitsenko S.** Conception of the development of Ukrainian culture of O. Pahlevsky as a manifestation of the struggle between European and Eurasian identities in Ukraine // Naukovi zapysky. Seriya «Kul'turolohiya». 2010. Issue 5. P. 264–266. (in Ukrainian)